

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:613] (477) «185/190»

Гігієнічна наука на теренах України в умовах соціально- політичних трансформацій другої половини XIX – 20-х рр. XX століття: історіографія

Н. І. Коцур

доктор історичних наук, професор
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W – 4065–2018

n.kozur@ukr.net

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
 педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
 вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Україна, 08401*

Анотація. *Мета статті* – визначити рівень наукового опрацювання процесу становлення і розвитку гігієнічної науки, її науково-організаційного супроводу на теренах України другої половини XIX ст. – 1920-х рр. на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу. *Методи дослідження:* логічний, предметно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний, класифікації, періодизації, історико-генетичний, системно-структурний. *Основні результати:* в статті висвітлено стан дослідження проблеми становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні у другій половині XIX – 20-их рр. XX ст. Виділено основні історіографічні періоди дослідження зазначеної проблеми: перший період – друга половина XIX–1917 рр.; другий – радянський, 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р. Вітчизняна історіографія становлення і розвитку гігієнічної науки аналізувалася на тлі соціально-економічних і політичних змін упродовж тривалого часу – другої половини XIX – 1920-х рр. Дослідження проблеми базувалося на широкій історіографічній базі, яка включає низку профільних земських видань, наукових товариств, установ, університетських часописів, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць учених-гігієністів, тогочасну періодику, що дозволило комплексно і неупереджено відслідкувати найважливіші етапи та особливості формування наукових основ гігієни, перетворення її в са-

мостійну наукову галузь. В історіографічному просторі з'являється низка праць з питань розвитку гігієни як науки в університетах, соціальної медицини, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій в процесі розвитку науки. Вагоме місце в масиві публікацій з актуальних проблем гігієни належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися кафедри, проводилися фундаментальні та прикладні дослідження з гігієнічної науки, удосконалювалася й розширювалася тематика наукового пошуку. Історіографічний аналіз літератури другої половини XIX – початку XXI ст. свідчить про відсутність у науковому просторі робіт, які б ґрунтовно і комплексно досліджували стан розробки історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині XIX – 20-і рр. XX ст. *Практичне значення:* рекомендовано для підготовки узагальнювальних праць з історії України, науки і техніки, соціальної медицини, для розробки спецкурсів і читання нормативного курсу з історії науки й техніки. *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду минулих поколінь учених з історії розвитку гігієнічної науки для вироблення ефективної моделі функціонування сучасної санітарно-епідеміологічної та гігієнічної складової соціальної медицини. *Наукова новизна:* вперше запропоновано оновлене бачення процесу формування і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX ст. – 1920-х рр. із урахуванням припущення історичних знань, появу нових документів та наукових парадигм. Запропоновано особистісний вимір в оцінці наукових результатів та їх позиціонування на тлі соціально-політичних трансформацій другої половини XIX – початку 20-х рр. XX ст. *Тут статті:* описова.

Ключові слова: земська медицина; вчений-гігієніст; університет; соціальна гігієна; профілактика; санітарна організація.

Надійшла до редколегії 05.08.2019

Прорецензована 14.11.2019

Рекомендовано до друку 26.12.2019

© Коцур Н. І., 2019

Статтю підготовлено відповідно до завдань науково-дослідної теми кафедри історії та культури України «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI століття» (номер державної реєстрації 0112005220).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:613] (477) «185/190»

Гигиеническая наука на территории Украины в условиях социально- политических трансформаций второй половины XIX – 20-х гг. XX века: историография

Н. И. Коцур

доктор исторических наук, профессор

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W – 4065–2018

n.kozur@ukr.net

*ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный
педагогический университет имени Григория
Сковороды»,
ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав, Украина, 08401*

Аннотация. Цель статьи – определить уровень научной разработки процесса становления и развития гигиенической науки, ее научно-организационного сопровождения на территории Украины второй половины XIX в. – 1920-х гг. на фоне социально-экономических и политических вызовов времени. Методы исследования: логический, предметно-хронологический, сравнительно-исторический, аналитико-синтетический, классификации, периодизации, историко-генетический, системно-структурный. Основные результаты: в статье рассмотрено состояние исследования научно-организационных аспектов становления и развития гигиенической науки в Украине во второй половине XIX–20-е гг. XX века. Выделены основные историографические периоды указанной проблемы: первый период – вторая половина XIX – 1917 гг.; второй – советский, 1917 – конец 1980-х гг.; третий – современный, с 1991 г. Отечественная историография становления и развития гигиенической науки анализировалась на фоне социально-экономических и политических изменений на протяжении длительного времени – второй половины XIX в. – 1920-е гг. Исследование проблемы базировалось на широкой историографической базе, которая включает ряд профильных земских изданий, научных обществ, учреждений, университетских

журналов, исследовательских центров, опубликованные сборники трудов ученых-гигиенистов, периодику, что позволяет комплексно и объективно отслеживать важнейшие этапы и особенности формирования научных основ гигиены, превращение ее в самостоятельную научную отрасль. В историографическом пространстве появляется ряд работ по вопросам развития гигиены как науки в университетах, социальной медицины, выходят в свет учебники и пособия для врачей и студентов, формируется литературно-гигиенический понятийный аппарат. В научный оборот вводятся такие термины, как «профилактика», «гигиена», «общественная медицина», «социальная гигиена», «социальная медицина», которые испытывают дальнейших трансформаций в процессе развития науки. Проведенный историографический анализ литературы второй половины XIX – начала XXI в. свидетельствует об отсутствии в научном пространстве работ, которые основательно и комплексно исследовали современное состояние разработки становления и развития гигиенической науки в Украине во второй половине XIX – 20-е гг. XX в. **Практическое значение:** рекомендовано для подготовки обобщающих трудов по истории Украины, науки и техники, социальной медицины, для разработки спецкурсов и чтения нормативного курса по истории науки и техники. **Оригинальность:** использовано обобщение опыта деятельности прошлых поколений ученых по истории развития гигиенической науки для выработки эффективной модели функционирования современной санитарно-эпидемиологической и гигиенической составляющей социальной медицины. **Научная новизна:** впервые предложено обновленное видение процесса формирования и развития гигиенической науки во второй половине XIX в. – 1920-х гг. с учетом приращения исторических знаний, появление новых документов и научных парадигм. Предложено личностное измерение в оценке научных результатов и их позиционирование на фоне социально-политических трансформаций второй половины XIX – начала 20-х гг. XX в. **Тип статьи:** описательная.

Ключевые слова: земская медицина; ученый-гигиенист; университет; социальная гигиена; профилактика; санитарная организация.

Представлена в редколлегию 05.08.2019

Прорецензирована 14.11.2019

Рекомендована к печати 26.12.2019

© Коцур Н. И., 2019

Статья подготовлена в соответствии с задачами научно-исследовательской темы кафедры истории и культуры Украины «Социальные изменения и политические процессы в Украине XIX – начала XXI века» (номер государственной регистрации 0112005220).

LCC DK508

Hygiene Science Development in Ukraine under Social-Political Changes (in the second part XIX – 1920s): historiography

N. I. Kotsur

Doctor of Historical Sciences, Professor
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>
ResearcherID: W – 4065-2018
n.kozur@ukr.net
+38 0663684585

*SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»,
30 Sukhomlynsko St., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
Ukraine, 08401*

Abstract. *The purpose of the article* is to define the level of the scientific research on the hygiene studies development on the territory of Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s under the conditions of the social-economical and political challenges of that time. *Research methods:* logical, chronological, comparative-historical, analytical-syntactical, classification, periodization, historical-genetical, and structural. *Main results:* this article deals with the scientific contribution into defining the challenges of hygiene studies development in Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s. We have analyzed the main historiographic periods in the establishment and development of the hygiene science, all existing methodological approaches in historiography, and the theoretical paradigms in this field. Three historiographic periods concerning this topic were highlighted: the first period – from the second part of XIX till 1917; the second period – the soviet one, from 1917 till the end of 1980s; the third period – the modern one, beginning from 1991 till now. We analyzed Ukrainian historiography in terms of the establishment and development of the hygiene as a science, taking into consideration socio-economical and political changes in the country during the second part of XIX till 1920s. Historiography, which reveals the

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

hygiene science development at universities comprises of the significant amount of historical, statistical, encyclopedic, and methodological literature, which reflects the content, structure, organization, university research staff, which allows us to consider the development of hygiene science at the university level as essential in its transformation into a branch of science, a form of the social consciousness, and a part of culture of the society. Hygiene became a science which can make practical recommendations and respond to social needs. Experimental research in the hygiene were conducted at the university departments and at the state research laboratories. In the field of historiography, there were numerous scientific works on the development of hygiene as a science at the universities and in social medicine. Manuals, books, terminology dictionaries for doctors and students were issued during this period. Numerous terms were also defined, for example, «prophylaxis», «hygiene», «social hygiene», «civil hygiene», «social medicine». It's worth mentioning that these terms keep being updated. The significant contribution to the hygiene issues research was made by the outstanding scientists from the universities in Kyiv, Kharkiv, and Novorosiysk, where the respective hygiene departments were established and all the fundamental and applied research were conducted, improved, and expanded. *Practical significance of this article:* this article is recommended for the courses of the history of Ukraine, science and technology, social medicine, and for the course of the history of science and technology. *Originality:* in this article we analyzed and summed up the experience of the Ukrainian scientists, who had studied the history of the hygiene studies, in order to define the most effective model of hygiene component of the social medicine nowadays. *The innovative component of the article:* for the first time, we put forward the brand-new prospective of the hygiene studies development from the second part of XIX century till the 1920s, taking into consideration the historical documents and research paradigms. Moreover, the research assessments under the social-political changes Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s were established. *Article type:* descriptive.

Keywords: zemstvo medicine; scientist-hygienist; university; social hygiene; prophylaxis; sanitation.

Received 05.08.2018

Reviewed 14.11.2019

Accepted 26.12.2019

© Kotsur N. I., 2019

This article was written in accordance to the requirements of the department of History and Culture of Ukraine and the research topic «Social Changes and Political Challenges in Ukraine from XIX century till the beginning of XXI century» (state registration number 0112005220).

Постановка проблеми. Історичний досвід свідчить, що науково-організаційні основи гігієнічної науки закладалися в другій половині XIX століття та були тісно пов'язані з діяльністю перших на теренах України університетів – Київського університету св. Володимира, заснованого в 1834 р., Харківського Імператорського університету імені Каразіна (1905 р.) та Новоросійського університету (1865 р.). Саме в стінах цих вищих навчальних закладах формувалися наукові кадри з профілактичних дисциплін, проводилися експериментальні дослідження в лабораторіях, здійснювалася підготовка майбутніх лікарів-гігієністів, епідеміологів та бактеріологів, формувалися перші вітчизняні гігієнічні школи. Провідну роль у розвитку науково-організаційних основ гігієнічної науки другої половини XIX – початку XX ст. відіграли прогресивні погляди вчених щодо впровадження профілактичних заходів, організації самостійних кафедр гігієни, спеціальної підготовки для санітарного лікаря і створення санітарно-гігієнічних факультетів. У зв'язку з цим головні цінності профілактичної медицини – подолання та запобігання інфекційних хвороб – повинні відтворюватися не лише в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнювальне дослідження та застосування в лікарській практиці.

З огляду на зазначені факти, слід звернутися до набутого досвіду минулих поколінь. Особливо в сучасних умовах реформування охорони здоров'я, реорганізації санітарно-епідеміологічної служби, повернення старих та появи нових епідемій, що свідчить про існування серйозної соціальної небезпеки благополуччю в Україні та демографічній ситуації. Враховуючи деякі методологічні підходи, важливо сфокусувати досвід минулого на сучасній проблемі діагностики та профілактики інфекційних і соціальних хвороб XXI століття.

Відкриття і здобутки в гігієнічній науці другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., маючи загальнолюдський вимір, водночас є важливим чинником регіонального аспекту історії науки й техніки, в становленні і розвитку дослідницьких медичних центрів, профільних навчальних закладів, формуванні наукового потенціалу нації.

Історіографія. Тема зазначеного дослідження була предметом розгляду дослідників історії України, історії медицини та історії науки й техніки. Зокрема, в дисертації А. М. Гринзовського проведено аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного факультету імені О. О. Богомольця (Гринзовський, А., 2005). У роботі дослідника І. Ю. Робака розкрито процес становлення та розвитку санітарної організа-

ції в м. Харкові в XIX – початку XX ст. та її діяльність у боротьбі з інфекційними та соціальними хворобами (Робак, І., 2009).

Низка наукових публікацій присвячена антропологізації історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Серед них – дисертаційні та монографічні дослідження про відомих учених-гігієністів, репресованих тоталітарним режимом – О. В. Корчак-Чепурківського, В. Я. Підгаєцького, М. А. Кудрицького, В. В. Удовенка. Науково-організаційна та педагогічна діяльність академіка О. В. Корчак-Чепурківського висвітлена в роботі Л. П. Товкун (Товкун, Л., 2010). Постаті В. Я. Підгаєцького присвячено дві колективні монографії за авторством Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга, І. М. Сахарчука: «Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889–1937» (2008) та «Доля родини репресованого вченого-гігієніста» (2009 р.). Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького розкрито також дослідницею О. М. Миздренко (Миздренко, О., 2014). Аналізу наукового доробку М. А. Кудрицького, його внеску в розвиток вітчизняної гігієни присвятили свою працю О. П. Яворовський і І. М. Сахарчук. У книзі «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений» дослідники проаналізували науково-педагогічну діяльність вченого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні відомих учених-гігієністів (Яворовський, О., Сахарчук, 2009).

Мета дослідження полягає в аналізі наукових праць з історії становлення і розвитку гігієнічної науки, її науково-організаційного супроводу на теренах України другої половини XIX ст. – 1920-х рр. на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс опублікованих історичних джерел, які складаються з оригінальних документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Національної наукової медичної бібліотеки України; наукових праць земських санітарних лікарів, учених-гігієністів, професорів перших гігієнічних кафедр університетів та медичних інститутів, сучасних дослідників історії науки й техніки, історії соціальної медицини та історії України; періодичні видання другої половини XIX – 1920-х рр. Зокрема, проаналізовані наукові праці учених-гігієністів – О. В. Корчака-Чепурківського, С. М. Ігумнова, М. І. Тезякова, І. П. Скворцова, В. А. Субботіна, А. Л. Смідовича, Ф. Ф. Ерісмана та інших створили можливість надати власну інтерпретацію багатьом соціальним явищам. Введена до наукового обігу низка неопи-

саних документів, матеріалів періодичних видань дозволила уточнити деякі історичні факти, зробити нові висновки про найважливіші етапи формування наукових основ гігієни, розкрити внутрішні закономірності розвитку гігієнічної науки та фактори зовнішнього впливу (соціального, економічного, демографічного, політичного) на зміст і напрями наукового пошуку, зміну наукових парадигм. Серед періодичних видань чільне місце відведено таким журналам: «Гигиена и санитария», «Врачебное дело», «Земская медицина», «Врачебно-санитарные хроники», «Народное здоровье» та ін.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи становлення і розвиток гігієнічної науки, виділимо умовно декілька історіографічних періодів зазначеної проблеми. Як один із методів історичного дослідження, періодизація історіографії історії становлення і розвитку гігієнічної науки має вагоме значення для з'ясування перебігу суспільних подій і явищ, які сприяли формуванню цієї галузі знань і належить до складних методологічних проблем історії науки і техніки. У зв'язку з цим пропонуємо виділити три історіографічні періоди історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні: перший період – друга половина XIX – 1917 рр.; другий – радянський, 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р. Водночас у кожному історіографічному періоді можна умовно виділити окремі етапи, які характеризуються рівнем прирощення наукових знань і появою публікацій з історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні.

Слід зазначити, що в другій половині XIX ст. основи наукових досліджень з актуальних питань гігієнічної науки формувалися як на основі старих (земських, громадських), так і нових кафедральних форм організації. Водночас розвиток гігієнічної науки відбувався у великих університетських центрах на профільних кафедрах, де зосереджувався найбільший потенціал учених-гігієністів. Вагоме місце в масиві публікацій з актуальних проблем гігієни належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися відповідні кафедри, розгорталися нові напрями медичних досліджень, розширювалася тематика наукового пошуку.

Другий історіографічний період (радянський) строкатий як за рівнем теоретичних узагальнень, так і авторством публікацій. У цей період відбувається диференціація гігієни, зокрема з'являється соціальна гігієна, відбувається взаємозв'язок фундаментальних досліджень у галузі гігієни з її прикладними аспектами. Експериментальні гігієнічні дослідження здійснюються як на університетських кафедрах, так і в спеціалізованих установах ВУАН.

У 30-х – 50-х рр. XX ст. відбувається занепад соціальної гігієни. Наукові праці учених-гігієністів, у яких правдиво висвітлювалися незадовільні умови життя і побуту робітників і селян, смертність від хвороб та голодоморів, надовго були вилучені політичною цензурою тоталітарного суспільства з наукового обігу. Вчені-гігієністи зазнали моральних і фізичних тортур сталінського режиму.

Дискусії початку 1960-х рр. і повернення в медичні ВНЗ соціальної гігієни сприяли в науковому і професійному плані заповненню «білих плям» гігієнічної науки. Саме в цей період з'являється великий масив ювілейних публікацій з історії медицини, монографій та дисертаційних досліджень, статей у періодичних виданнях за авторством керівників охорони здоров'я, учених-гігієністів університетів та академічних установ, здобувачів наукових ступенів, практикуючих лікарів.

Сучасний історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни, який розпочався з 1991 р., характеризується олюдненням соціально-економічних аспектів вітчизняної історії медицини, поверненням забутих імен учених-лікарів, репресованих тоталітарним режимом. Гігієнічна тематика стала досліджуватися як на рівні макро-, так і мікроісторії. Перед дослідниками відкрилися архіви, до наукового обігу повернулися зі спецховищ вилучені в сталінські часи праці вчених-гігієністів.

Охарактеризуємо детальніше основні історіографічні періоди становлення і розвитку гігієнічної науки на теренах України. Для першого історіографічного періоду, який розпочинається з другої половини XIX ст., гігієнічна наука стає системою знань, описує, пояснює і прогнозує явища, які є об'єктом і предметом її дослідження. У цей період формуються як теоретичні, так і прикладні аспекти гігієни, зумовлені запитом суспільства, потребами його соціально-економічного і духовного розвитку.

Зазначимо, що наукові основи гігієни та її диференціація почали формуватися ще з приказної, а згодом – фабрично-заводської і земської медицини. В деяких українських губерніях проголошувалася думка про необхідність поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би міг здійснювати профілактичні заходи в інтересах широких мас населення. Особливо вагомий вплив на розвиток профілактичної медицини мали висловлювання відомого вченого-хірурга М. І. Пирогова, який проголосив випереджальну на той час тезу: «Я вірю в гігієну. Ось у чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» (Пирогов, М., 1841, сс.1–2).

Чільне місце у формуванні наукових і прикладних основ гігієнічної науки належало з'їз-

дам, науковим та науково-практичним конференціям. Аналіз їхніх матеріалів свідчить про рівень розвитку гігієнічної науки і впровадження результатів наукових досліджень у практику. Соціально-медичні ідеї, які були озвучені на наукових зібраннях, набули широкого використання в практичній діяльності у сфері охорони здоров'я.

Вагому роль у розвитку профілактичного напрямку медицини відіграли Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова, які одержали назву Пироговських. Особливо активною в їхній роботі була участь таких українських лікарів-гігієністів, як О. В. Корчак-Чепурківського, М. С. Уварова, П. М. Діатроптова, М. І. Тезякова, Є. І. Яковенко та інших.

У 1890–1893 рр. Товариством російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова був виданий у семи томах «Земско-Медицинский сборник» за фінансової підтримки більшості земств. Видання містить цінні відомості про першу половину земсько-медичного періоду, як у цифрових, так і фактичних вимірах. Однак матеріал збірника як за широтою, так і за роздробленістю його даних по повітах і губернських земствах був не для широкого користування та й закінчувався він 1888 р. Планувався ще випуск заключного тому, проте здійснити це не вдалося. Серед земсько-медичної літератури, в якій розкривається діяльність громадських санітарних організацій у земській Російській імперії, вагоме місце належить працям Д. М. Жбанкова, в яких міститься оглядово-аналітичний матеріал щодо існування земської медицини в Російській імперії. Зокрема, в бібліографічному покажчику Д. М. Жбанков зробив короткий огляд праць по земській медицині (Жбанков, Д., 1890).

Починаючи з 1880-х рр., розвиток земської медицини, санітарної організації земств та земської статистики сприяв удосконаленню медико-статистичних досліджень. Їхні результати були опубліковані в працях земських санітарних лікарів. Зокрема, О. В. Корчак-Чепурківський вивчав причини захворюваності і смертності та розробив нові форми статистичної звітності (Корчак-Чепурківський, О., 1893). Перший губернський санітарний лікар на теренах України М. С. Уваров брав активну участь у роботі губернських і Всеросійських з'їздів лікарів. Він активно обговорював питання демографічних та санітарно-статистичних досліджень, які знайшли відображення в його таких публікаціях: «Захворюваність у Херсонській губернії за даними 1887, 1888, і 1889 рр.» (Корчак-Чепурківський, О., 1891) та «Санітарний стан Херсонської губернії» (Корчак-Чепурківський, О., 1885). Земський санітарний лікар П. Ф. Кудрявцев вивчав питання захворюва-

ності населення в Херсонському повіті, які були ним висвітлені у статті «Земська медицина і захворюваність в Херсонському повіті за 1894 р.» (Кудрявцев, П., 1896).

Інформаційно-аналітичні прогалини щодо стану земської санітарної справи певною мірою заповнюють праці земського лікаря соціальної гігієни З. Г. Френкеля. Дослідник подає великий статистичний матеріал про досягнення земської санітарно-медичної справи в усіх губерніях Російської імперії станом на 1913 р. (Френкель, З., 1913), а також вичерпну інформацію про Міжнародну гігієнічну виставку в Дрездені, що відбулася в 1911 р. (Френкель, З., 1912).

Серед праць, присвячених історії земської медицини в дорадянський період, слід назвати публікації С. М. Ігумнова – відомого діяча земської медицини (Ігумнов, С., 1917; Ігумнов, С., 1919, сс. 363–369). Його чисельні публіцистичні розвідки були спрямовані на зміцнення земської медицини, безальтернативно обумовленої, на його думку, соціальними реформами XIX ст.

Значний масив публікацій земських лікарів – М. С. Уварова, О. В. Корчак-Чепурківського, А. Л. Смідовича, М. І. Тезякова – присвячено дослідженню умов праці промислових та сільсько-господарських робітників у губерніях, санітарного нагляду за ними та створенню лікарсько-продовольчів пунктів у місцях пересування робітників (Уваров, М., 1889, сс. 16–27; Смідович, А., 1910, сс. 736–748; Тезяков, М., 1889, сс. 23–24; Тезяков, 1891, с. 30–31; Тезяков, М., 1896; Тезяков, М., 1899). Наприклад, О. В. Корчак-Чепурківський ґрунтовно проаналізував та описав свою діяльність у Херсонській губернії за 1889 р. у звіті, опублікованому в 1890 р. під назвою «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год» (Корчак-Чепурківський, О., 1890).

Отже, видрукувані матеріали губернських земських, Пироговських з'їздів, статистичних комітетів, публікації вчених, земських лікарів у періодичних виданнях містять значний фактичний матеріал та відповідний часу рівень авторських узагальнень про формування наукових основ гігієни та її профілактичної спрямованості в земській медицині другої половини XIX ст.

Публікації другої половини XIX – початку XX ст. належали земським лікарям, діячам земської медицини, вченим-лікарям, демографам та ін. Найчисельнішу групу становлять науково-публіцистичні виступи земських лікарів. Великий масив становлять роботи, вміщені в наукових збірниках – «Записках», «Трудах» Київського, Новоросійського, Харківського університетів, належать відомим ученим, організаторам санітарно-

протиепідемічної справи – В. К. Високовичу, Н. П. Діатроптову, Ю. І. Мациону, Г. М. Мінху, Л. Т. Тарасевичу, Н. А. Хржонщевському, О. В. Корчак-Чепурківському, В. Д. Орлову, О. Д. Павловському, М. В. Скліфосовському та ін.

Публікації першого історіографічного періоду, другого етапу презентуються, насамперед, узагальнювальною працею – «Историею императорского университета Св. Владимира», підготовленої М. В. Владимирським-Будановим. Автор указував на невіддалене поєднання фахових предметів на медичному факультеті Київського університету св. Володимира, за яким здійснювалася навчально-наукова місія всіх університетів Російської імперії. Гігієнічні знання розпорошувалися між різними розділами і входили до комплексу предметів на двох кафедрах: «лікарствознавства, токсикології, фармації, рецептури, дієтики, гігієни» та «судової медицини, медичної поліції, історії та літератури, медичної енциклопедії та методології». Викладання обмежувалося нормами індивідуальної гігієни відповідно до умов життя панівних класів. Водночас, досліджуючи історію університету св. Володимира, М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав позитивний вплив університетської науки і освіти на поліпшення санітарного стану і благоустрою м. Києва (Владимирський-Буданов, М., 1884, сс. 90–91).

Друга група праць репрезентована історико-статистичними, енциклопедичними виданнями, в яких розглядаються питання розвитку гігієнічної науки. Зокрема, історико-статистичні відомості про перших вчених та структуру університету Св. Володимира, висвітлені в «Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета Св. Владимира», опублікованих у 1884 р. під редакцією В. С. Іконнікова. У виданні висвітлюється діяльність лабораторії при кафедрі гігієни (записки проф. В. А. Суботіна) (Іконніков, В., 1884, сс. 213–224). У цьому ж виданні розкривається також внесок професорів і викладачів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створенні Товариства київських лікарів та висвітлюється участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н. А. Хржонщевського Комісії народних медичних читань (Іконніков, В., 1884, сс. 302–307).

Окрему групу становлять публікації, присвячені ювілейним датам університетів. Зокрема, в 1905 р. вийшов ювілейний збірник, присвячений 100-річчю заснування медичного факультету

Харківського університету, де йдеться про основні етапи формування структурних підрозділів факультету, кафедри гігієни та її першого завідувача, професора А. І. Якобія (Скворцов, І., Багалій, Д., 1905).

Низку публікацій до ювілею Харківського університету присвятили відомі вчені-історики Д. І. Багалій і Н. Ф. Сумцов (Багалій, Д., Сумцов, Н., 1906) та професор кафедри гігієни Харківського університету І. П. Скворцов (Скворцов, І., 1905). Автори висвітлюють, насамперед, внесок університетської професури у становлення кафедр, розвиток охорони здоров'я в цілому, медико-санітарне обслуговування населення Харкова. Зокрема, аналізу санітарно-протиепідемічної діяльності лікарсько-санітарної організації м. Харкова за 1910–1914 рр. була присвячена праця професора кафедри гігієни Харківського жіночого медичного інституту В. В. Фавра.

Не менш цінним історіографічним джерелом вивчення становлення і розвитку гігієни як науки є підручники та посібники класиків російської гігієни О. П. Доброславина та Ф. Ф. Ерісмана (Доброславін, О., 1882; Ерісман, Ф., 1872; Ерісман, Ф., 1887–1888; Ерісман, Ф., 1912). Зародження гігієнічних знань висвітлено в посібниках першого професора кафедри гігієни Київського університету св. Володимира В. А. Суботіна (Суботін, В., 1872; Суботін, В., 1887; Субботін, В., 1912). А згодом його послідовник, професор В. Д. Орлов, присвятив низку праць першому професору кафедри гігієни та 30-літній історії лабораторії, де проходила наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність видатного вченого (Орлов, В., 1899, сс. 246–259). Наукові досягнення в галузі гігієни початку ХХ ст. та їхнє практичне впровадження відображені професором В. Д. Орловим у низці брошур «Обзор успехов гигиены» (1902, 1903, 1904, 1905, 1907, 1908 рр.). У названій серії праць аналізується науковий доробок як вітчизняних, так і зарубіжних учених-гігієністів.

З розвитком гігієнічної науки в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. потреба в поширенні медичних знань значно зросла, що сприяло появі нових медичних періодичних видань. Якщо в першій половині ХІХ ст. переважали загальномедичні журнали, то в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. поширилося видання часописів з окремих медичних дисциплін.

Отже, історіографія, яка розкриває розвиток гігієнічної науки в університетах, включає великий масив історичної, історико-статистичної, енциклопедичної, оглядової, методичної літератури, яка відображує зміст і структуру, організаційні форми, кількісно-якісний склад дослідницького персоналу, що дозволяє вважати університетський

етап розвитку гігієни вирішальним у перетворенні її в науку, як форму суспільної свідомості, складової духовної культури суспільства. Гігієна перетворюється із системи знань у науку, яка не лише описує досліджувані явища, а й прогнозує їх, виробляє практичні рекомендації, які відповідають потребам суспільства.

У радянський час у зв'язку з диференціацією гігієни, появою нових її напрямів – соціальної гігієни, професійної, шкільної – розпочинається новий історіографічний період. У 1920–1980-і рр. формується зміст, структура й організаційні основи гігієнічної науки, які відповідали цілям і завданням нової радянської системи.

Саме на перший етап, 1920-і рр. другого історіографічного періоду, який характеризується насамперед плюралізмом наукових думок у галузі вітчизняної гігієни, припадає виокремлення в межах гігієнічної науки нових соціально спрямованих напрямів медицини. В історіографічному просторі з'являється низка праць з питань розвитку гігієни як науки в університетах, соціальної медицини, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, у яких відображуються не лише складні, звивисті шляхи розвитку медико-соціальних знань у земствах, наукових товариствах, університетах на теренах України, в зарубіжних країнах, а й формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій у процесі розвитку науки.

У другій половині 1930-х рр. розпочинається новий етап другого історіографічного періоду історії гігієнічної науки в Україні. У зв'язку з масовими репресіями, голодомором 1932–1933 рр., незадовільними умовами життя і праці людей, спалахами масових інфекційних та активізацією соціальних захворювань соціальна гігієна була фактично заборонена, а сфера її діяльності в охороні здоров'я обмежена практичними завданнями. Заборона на довгі роки виключила з наукового простору конкретні соціально-гігієнічні дослідження, зокрема вивчення впливу соціальних чинників на здоров'я різних груп населення, а підручники із соціальної гігієни перейшли до рівня посібників з організації охорони здоров'я.

Радянська історіографія історії становлення і розвитку соціальної гігієни у відповідь на заборону цієї галузі науки і практики зосередила головну увагу на дослідженнях з громадської медицини, яка за визначенням вченого-гігієніста С. С. Кагана є «напрямом медиків і не медиків у спільній діяльності в галузі охорони здоров'я в розв'язан-

ні спільними методами проблем захворюваності і смертності» (Каган, С., 1947, сс. 154–155). На наш погляд, дискусійним в історіографії історії гігієни 1940-х рр. було питання «формування гігієни як самостійної дисципліни». На думку С. С. Кагана, це відбулося в Київському університеті Св. Володимира в 1842 р. на кафедрі «державного лікаrstвознавства» (Каган, С., 1947, сс. 77–81). Значно пізніше, в літературі 1980-х рр., викладання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира цілісного навчального курсу гігієни прив'язується до створення самостійної кафедри гігієни в 1865 р. (Коростильов, Н., 1984, сс. 40–44).

До групи праць з історії першої на теренах України кафедри гігієни в Київському університеті належить стаття І. І. Нікберга «К истории организации первых кафедр в России». Автор подає історію становлення кафедри гігієни, розкриває основні напрями діяльності, науковий потенціал структурного підрозділу університету (Нікберг, І., 1947). Водночас дослідник фактично не розглядав початковий етап діяльності кафедри, поза увагою автора залишився складний процес об'єднання раніше розрізнених гігієнічних знань в єдину навчальну дисципліну.

Розвитку науково-медичної думки в Новоросійському університеті було присвячено дисертацію Л. І. Грабовської, де розкривається внесок перших професорів медичного факультету в становлення медичної науки, зокрема гігієни (Грабовська, Л., 1955).

Суттєвим доповненням до попередніх наукових розвідок, присвячених історії формування гігієнічної науки в Київському медичному інституті, є публікації професорів Г. Х. Шахбазяна, П. І. Баранника та С. С. Познанського «Кафедра общей гигиены Киевского медицинского института», що вийшли у світ наприкінці 1950-х рр. (Шахбазян, Г. та ін., 1959).

Низку праць, у яких досліджуються становлення й розвиток кафедри гігієнічного профілю в Харківському університеті, присвятив В. М. Жаботинський (Жаботинський, В., 1958, сс. 181–189). У збірнику праць Харківського медичного інституту (1958 р.) була опублікована робота Н. О. Сиворонова «Подготовка санитарных врачей на Украине», В. М. Жаботинського «И. П. Скворцов – выдающийся русский гигиенист». У статті М. Л. Кошкіна «Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института» висвітлюються основні етапи становлення й розвитку однієї з найстаріших кафедр в Україні – кафедри загальної гігієни Харківського медичного інституту – та внесок у її розвиток основоположника вітчизняної гігієнічної

науки – професора О. І. Якобія і його послідовника – професора І. П. Скворцова, а також відомих вчених-гігієністів – В. О. Углова, В. О. Яковенка, М. М. Соловійова, які там працювали (Кошкін, М., 1959, сс. 197–203).

У науковій розвідці О. Ф. Стояновського «К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института» показано внесок професора Г. В. Хлопіна в розвиток гігієни як науки і практичної галузі медицини в Новоросійському університеті, а також професора М. М. Костяміна, який упродовж 38 років (1914–1952 рр.) очолював кафедру загальної гігієни Одеського медичного інституту (Стояновський, О., 1959). В колективній статті П. І. Баранника, Р. Я. Бенюмова, І. М. Макаренка «В. А. Субботин – организатор и руководитель первой кафедры гигиены на Украине» прослідковуються основні етапи створення кафедри гігієни в Київському університеті Св. Володимира та внесок професора В. А. Суботіна в її заснування (Баранник, П. та ін., 1962).

У 1950-ті рр. напередодні й після партійної критики культу особи Сталіна виходять у світ наукові праці, захищаються дисертаційні роботи, присвячені видатним ученим – гігієністам С. М. Ігумнову, О. В. Корчак-Чепурківському, Г. В. Хлопину та ін. У підконтрольних цензурі виданнях подається ідеологічно витримана оцінка внеску вчених у розвиток вітчизняної гігієнічної науки.

Упродовж 50-х рр. ХХ ст. радянські науковці, як правило, замовчували видатний внесок О. В. Корчака-Чепурківського та його учнів у розвиток гігієни. Основні причини цього – звинувачення відомого епідеміолога-гігієніста в «буржуазному націоналізмі» та повна ліквідація його наукової школи в галузі гігієни внаслідок сфабрикованої комуністичним режимом «Справи СВУ» в 1929 р.

Певний науковий інтерес представляє дисертація І. М. Макаренка «Материалы о развитии гигиены на Украине (вопросы гигиены в трудах и деятельности ученых медицинского факультета Киевского университета)», в якій висвітлено особливості викладання гігієни на медичному факультеті Київського університету в початковий період його діяльності (40–50-ті рр. ХІХ ст.), передумови і початковий етап формування самостійної кафедри гігієни (60-ті рр. ХІХ ст.) та внесок вчених-гігієністів (В. О. Суботіна, К. Е. Добровольського, В. Д. Орлова, О. В. Корчак-Чепурківського, І. П. Скворцова) в становлення і розвиток кафедри гігієни кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Макаренко, І., 1964).

Цінним внеском у розкриття історії земської медицини стали праці про діяльність окремих земських діячів та лікарів. Серед них – низка праць

відомого вченого в галузі гігієни С. С. Кагана про О. В. Корчак-Чепурківського (Каган, С., 1965). У своїх працях автор уперше на архівній джерельній базі описав основні етапи життєвого шляху О. В. Корчак-Чепурківського та його діяльність як прогресивного земського санітарного лікаря, соціального гігієніста, історика медицини, ученого в галузі профілактичної медицини, педагога та засновника української номенклатури хвороб. Дослідник проаналізував праці О. В. Корчак-Чепурківського. Водночас майже в усіх працях С. С. Кагана, з відомих причин замовчувалися факти та події, пов'язані з діяльністю О. В. Корчак-Чепурківського в урядах П. Скоропадського та Директорії 1918–1919 рр., а також зовсім не згадувалася його участь у створенні Українського наукового товариства та Української Академії наук.

Наукова і практична діяльність земського санітарного лікаря М. І. Тезякова висвітлювалася дослідником Х. І. Ідельчиком. Автор оглядово описав життєвий шлях М. І. Тезякова, розкрив його внесок у становлення санітарної організації, створення лікувально-продовольчих пунктів у місцях пересування сільськогосподарських робітників у Херсонській губернії, проаналізував наукову працю в галузі професійної гігієни (Ідельчик, І., 1960).

У працях І. Д. Хороша вивчено розвиток санітарної справи в умовах земської медицини на теренах України, нагромадження нею практичного досвіду, внесок санітарних лікарів у формування наукових основ гігієни, їхня участь у розбудові охорони здоров'я в Радянській Україні (Хорош, І., 1962; Хорош, І., 1963).

Систематизація наукових праць з історії гігієни і санітарії, опублікованих в СРСР з 1917 по 1957 рр., подається в публікації російської дослідниці Є. І. Лотової «Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России» (1962). Ця праця містить також інформацію про основні дослідження з історії вітчизняної гігієни, виконані за 1917–1957 рр.

Бібліографічні відомості з історії гігієни і санітарії в Україні в дорадянський період подаються в роботі Л. С. Межирова «Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой октябрьской социалистической революции» (1962). У 1964 р. вийшов бібліографічний покажчик, присвячений історії гігієни та санітарії в Україні за авторством О. О. Грандо та Л. С. Межирова «Історія гігієни та санітарії на Україні: бібліографічний покажчик», в якому систематизовано праці як загального характеру з історії земської медицини, починаючи з 1861 р., так і розвитку окремих галузей гігієни в радянський період.

Дослідник у галузі гігієни О. О. Грандо також присвятив низку праць розвитку гігієни і санітарії в радянський період, зокрема «Основные этапы развития санитарной организации УССР» (1969), «Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР» (1967), «Санитарная организация в УССР в первые годы ее существования» (1966) та ін. Водночас у названих публікаціях автор розглядав розвиток гігієни не під кутом зору становлення науки, а практичного застосування гігієнічних знань і методик для збереження здоров'я людей.

Як і попереднє десятиліття, в 70-і рр. XX ст. залишалися актуальними публікації про розвиток гігієни на теренах України та внесок земських санітарних лікарів у становлення гігієни і епідеміології. Розвитку громадської медицини присвячена праця П. Е. Заблудовського «Пути развития общественной медицины» (1970), де дослідник також простежує основні напрямки розвитку земської медицини та санітарної організації.

Серед низки праць вирізняється книга О. О. Грандо «Развитие гигиены в Украинской ССР» (1975). Робота присвячена аналізу історичного досвіду санітарної організації на теренах України, її здобуткам. Цінним у роботі є те, що в її основу покладені архівні документи, які дають уявлення і про розвиток гігієни в Радянській Україні. Саме архівні документи дозволили установити започаткування в Українській РСР перших санітарних і санітарно-технічних рад. Незважаючи на те, що розділи книги досить лаконічні, вони все ж містять відомості про напрямки роботи та помітні зрушення у становленні гігієни. Важливим у роботі є також те, що автор подає відомості про видатних діячів санітарної справи: В. М. Жаботинського, Б. М. Калюжного, Р. Поповича, О. М. Марзеева, С. Н. Ігумнова, С. А. Томіліна, А. І. Черкеса, Н. Г. Громашевського та ін, які зіграли помітну роль у становленні й розвитку санітарно-гігієнічної справи в Радянській Україні 1920–1930-х рр. Переконливо доведено, в яких складних умовах фактично заново створювалася радянська санітарна організація, ліквідовувалися епідемії, голод 1921–1922 р., зруйноване громадською війною водопостачання міст тощо. Але, попри труднощі, за короткий термін була створена нова санітарна організація, яка вже через кілька років змогла вирішувала важливі питання санітарно-гігієнічного захисту населення. Автор важливу роль у розвитку гігієни і санітарії відводить журналу «Профилактическая медицина», на сторінках якого друкувалися як праці вчених-гігієністів, епідеміологів, бактеріологів, так і санітарних лікарів.

Чільне місце в роботі О. О. Грандо відводиться підготовці кадрів, діяльності санітарно-гігієнічних факультетів, вперше публікуються дані про забезпечення санітарно-епідеміологічних закладів кадрами, а також успіхи в профілактичній роботі. Водночас у дослідженні не знайшли повного висвітлення питання розвитку гігієни як науки, внеску українських вчених-гігієністів у практичну медицину, їхня участь у з'їздах, конгресах, конференціях.

Отже, в другому історіографічному періоді історії становлення і розвитку гігієни як науки з'являється великий масив наукової літератури, яка вирізнялася глибиною і рівнем авторських узагальнень, повнотою та аналізом зібраної інформації про формування наукових основ гігієни в земській медицині, наукових товариствах лікарів і природознавців, заснування кафедр гігієни в університетах та академічних установах другої половини XIX – початку XX ст. Гігієнічна наука і практика впродовж 70 років зазнавала певних деформацій, змін і заборон її важливих складових, зумовлених політичною та ідеологічною кон'юнктурою, посиленням чи послабленням наступу на права людини тоталітарного комуністичного режиму.

Від виокремлення в межах гігієни нового соціального напрямку в 1920-х рр. до його заборони в 1930–1950-х рр. та відродження в першій половині 1960-х рр. – такий поруйнований політикою шлях розвитку гігієнічної науки в інтелектуальному просторі Радянської України. Водночас, незважаючи на деякі цензурні послаблення в першій половині 1960-х рр. і особливо в другій половині 1980-х рр., у цілому радянська наукова література базувалася на комуністичній ідеології, коли партійний і класовий підхід в історичних дослідженнях ототожнювався з принципом об'єктивності. Вітчизняна історія науки і техніки, як і сфера гігієнічних знань, мала низку непопулярних тем, які десятиліттями обходили дослідники, породжуючи великий реєстр «білих плям» історії, які потім ліквідовувалися в історичних дослідженнях на рубежі XX–XXI ст.

Сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і розвитку гігієнічної науки розпочався з проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави. Серед важливих робіт цього періоду слід відзначити монографію М. Б. Мирського «Медицина в России XVI–XIX веков» (1996), в якій історії земської медицини присвячені окремі розділи. Спираючись на опубліковані джерела, автор проаналізував основні принципи та санітарно-профілактичний напрям земської медицини, дав конструктивну й аналітичну оцінку досягненням земської медицини (Мирський, М., 1996).

Велику групу становлять публікації, присвячені історії медичних ВНЗ та лікувальних закладів, у яких розглядається також питання розвитку гігієнічної науки. Однією з перших ґрунтовних праць сучасного історіографічного періоду, яка присвячена історії становлення і розвитку університетів та кафедр, є ювілейний збірник до 150-річчя Київського медичного університету, який вийшов у світ в 1991 р. за редакцією академіка Є. І. Гончарука (1991). У книзі також розглянуто основні етапи становлення гігієнічної кафедри як важливої складової медичної науки та практичної галузі охорони здоров'я. У цьому ж році за авторством І. М. Макаренка та І. М. Полякової вийшов біографічний словник завідувачів кафедр і професорів Київського медичного інституту (1841–1991 рр.).

У ювілейному збірнику «160 років Національному медичному університету імені О. О. Богомольця» (1991), виданому під загальною редакцією Є. Г. Гончарука, йшлося про основні етапи становлення та розвитку медичного факультету Київського університету Св. Володимира, а з 1920 р. – Київського медичного інституту та формування медико-профілактичних кафедр. У виданні на сс. 267–308 фрагментарного висвітлюється педагогічна діяльність першого завідувача кафедрою гігієни В. А. Суботіна і його послідовників – В. Д. Орлова, О. В. Корчака-Чепурківського та І. П. Скворцова. У цьому ж виданні на сс. 19–22 розглядаються окремі аспекти історії заснування Товариства київських лікарів та його санітарно-протиепідемічної спрямованості і внеску в створення низки медичних установ. У виданні містяться фрагментарні відомості про участь членів товариства в заходах, спрямованих на ліквідацію епідемій на теренах України.

У збірнику до 100-річчя «Одеського медуніверситету (1900–2000)» (2000) – одного з найстаріших ВНЗ України розкриваються передумови формування навчальних підрозділів вузу, серед яких описується кафедра гігієни, заснована професором Г. В. Хлопіним, та її роль у розвитку теоретичних і прикладних аспектів гігієнічної науки.

У 2002 р. в Україні з'явилися нові ґрунтовні праці, присвячені об'єктивному висвітленню науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності О. В. Корчака-Чепурківського та його учнів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка, М. А. Кудрицького. Зокрема, це роботи Я. В. Ганіткевича (Ганіткевич, Я., 2002, сс. 11–37, 55–66, 77–81).

Окрему групу становлять публікації про життя і професійну діяльність видатних учених-гігієністів. Це пояснюється тим, що впродовж ос-

татніх років поживався інтерес до інтелектуальної історії, яка ставить у центр дослідження «людський вимір». У цьому аспекті біографічний вимір дозволяє відтворити індивідуальну долю вченого, його міжособисті зв'язки, неперервний рух своїм життєвим і науковим шляхом. Зокрема, за авторством В. Ф. Москаленка та І. М. Полякова у 2006 р. побачив світ «Бібліографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця», в якому також розкрита науково-організаційна та педагогічна діяльність учених-гігієністів – О. В. Корчак – Чепурківського, В. Я. Підгаєцького та В. В. Удовенка.

Певну наукову значимість становить колективна праця Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга та І. М. Сахарчука «Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889–1937» (2008), присвячена видатному українському вченому-гігієністу і педагогу, професору медичного факультету Українського державного університету в УНР та Київського медичного інституту, засновнику першої в колишньому СРСР кафедри гігієни праці і першої у Східній Європі Київської дослідної станції з наукової організації праці у сільському господарстві, директору Інституту фізичної культури ВУАН В. Я. Підгаєцькому. У центрі уваги авторів – висвітлення ролі вченого як новатора, який у 20-і рр. XX ст. започаткував в Україні нові на той час наукові напрями: антропосоціологію, еволютику, медичну генетику, фізичне виховання, гігієну, наукову організацію праці у сільському господарстві. Аналізуючи архівні документи, автори повернули в науковий світ ім'я репресованого в 1937 р. і незаслужено забутого вченого-гігієніста – В. Я. Підгаєцького (Кундієв, Ю. та ін., 2009).

Продовженням дослідження життєвого і творчого шляху В. Я. Підгаєцького стала опублікована в 2009 р. книга Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, В. Д. Парія, І. М. Сахарчука «Доля родини репресованого вченого-гігієніста». Колективна праця стосувалася долі родини В. Я. Підгаєцького, засудженого в 1930 р. за сфабрикованою ДПУ справою «СВУ». У центрі уваги авторів – життєві випробування батьків, дружини і сина Володимира, який став згодом видатним ученим у галузі металургійного виробництва. Науково-організаційна робота та педагогічна діяльність професора В. Я. Підгаєцького висвітлена також у низці праць сучасних дослідників історії гігієнічної науки в Україні – О. П. Яворовського та В. Г. Бардова (Яворовський, О., 2006; Бардов, В. та Яворовський, О., 2002).

Постаті академіка О. В. Корчака-Чепурківського присвячена низка публікацій першого десятиліття XXI ст. – Н. І. Коцур, Ю. І. Кундієва,

В. Ф. Москаленка, в яких об'єктивніше подано події та факти з життя і багатогранної діяльності вченого. Дослідники, на наш погляд, створили об'єктивний науковий портрет академіка – прихильника справедливості і вільнодумства, обдарованого вченого-гігієніста та одного з фундаторів вищої медичної освіти в Україні (Коцур, Н., 2005; Кундієв, Ю., 2006; Москаленко, В., 2007).

У роки незалежності України в історіографічному полі з'явилися об'єктивні оцінки наукової, організаційної роботи та педагогічної діяльності вчених-гігієністів – В. В. Удовенка та М. А. Кудрицького. До таких праць слід віднести біографічний нарис Я. В. Ганіткевича про українських лікарів-учених першої половини XX століття та їхні наукові школи, де в когорті вчених-гігієністів автор розкриває фахові здобутки В. В. Удовенка та М. А. Кудрицького (Ганіткевич, Я., 2002, сс. 11–37, 55–66).

Дослідники В. Ф. Москаленко і В. П. Ляхоцький досліджували постать М. А. Кудрицького як ученого і педагога та підсудного у сфабрикованому ГПУ процесі «СВУ» (Москаленко, В. та Ляхоцький, В., 2006, сс. 178–179). Більш ґрунтовно розкрито внесок М. А. Кудрицького в розвиток гігієнічної науки і, зокрема, шкільної гігієни, в монографії «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений» (2009) за авторством О. П. Яворовського та І. М. Сахарчука. Автори проаналізували науково-педагогічну діяльність ученого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні визначних гігієністів. Першу половину книги автори присвятили дослідженню життєвого шляху М. А. Кудрицького у нерозривному зв'язку з тими подіями, які відбувалися в тогочасній країні, показали його як педагога в Київському медичному інституті на посаді старшого викладача і професора в Київському інституті народної освіти та наукового співробітника ВУАН. Особливе місце в дослідженні автори відвели судовому процесу у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ», залучивши до наукового аналізу низку документів Державного архіву СБУ України (Яворовський, О. та Сахарчук, І., 2009).

Чільне місце в розвитку гігієнічної науки в Україні другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. відведено в дисертації А. М. Гринзовського «Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця», в якому дослідник проаналізував організаційні та педагогічні зусилля О. В. Корчака-Чепурківського і його учнів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка з розбудови гігієнічної підготовки в Київському медичному інституті (Гринзовський, А., 2005).

Упродовж останніх років XXI ст. в історіографічному полі з'явилася низка дисертаційних робіт та монографій, присвячених окремим аспектам та напрямкам розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. У дисертації С. М. Бондарчука «Розвиток гігієнічної науки в університетах України (друга половина XIX – поч. XX ст.)» розкрито найважливіші етапи розвитку гігієнічної науки в університетах другої половини XIX – поч. XX ст. на теренах України, висвітлено соціально-економічні та антропологічні чинники започаткування нових напрямів у профілактичній медицині, розкрито інтелектуальний портрет ученого-гігієніста на тлі викликів епохи. Особлива увага в роботі приділено інституціоналізації та професіоналізації гігієнічної науки, використанню європейського досвіду, формуванню науково-лабораторної бази досліджень (Бондарчук, С., 2014).

Розвитку гігієнічної науки в академічних установах України присвячене дисертаційна робота С. І. Вітковського на тему: «Гігієнічна наука в УАН-ВУАН (1918–1936 рр.): етос медичної інтелігенції», в якому особливе місце відведено формуванню санітарно-гігієнічного напрямку в УАН-ВУАН, становленню професійної, шкільної гігієни та гігієни праці в 1920–1930-і рр. Автор розкриває сутнісні ознаки формування нових напрямів і наукових шкіл у гігієнічній науці, з'ясовує структурні зміни та організаційні засади появи нових дослідницьких підрозділів в академічних установах Радянської України, обґрунтовує існування особливого етосу медичної інтелігенції (Вітковський, С., 2014).

Розвиток гігієнічної науки в персоніфікованому вимірі, під кутом зору дослідницьких практик учених-гігієністів – О. В. Корчака-Чепурківського та В. Я. Підгаєцького – висвітлено в дисертаційних робіт дослідників у галузі історії науки й техніки Л. П. Товкун та О. М. Миздренко. Зокрема, в дисертації «Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.» автора Л. П. Товкун на широкий історичний і джерельний базі розкриваються основні етапи формування О. В. Корчака-Чепурківського як ученого-гігієніста-епідеміолога. Дослідниця комплексно висвітлила науково-організаційну роботу та педагогічну діяльність ученого в галузі профілактичної медицини, всебічно розкрила умови формування наукового світогляду вченого, з'ясувала основні напрями наукових досліджень О. В. Корчака-Чепурківського (Товкун, Л., 2010). Більш ґрунтовно ці питання висвітлено в комплексній монографії авторства В. П. Коцур, Н. І. Коцур та Л. П. Товкун на тему: «О. В. Корчак-Чепурківський (1857–1947): шлях від земського лі-

каря до академіка УАН–ВАН–АН УРСР» (2013 р.). Зазначена монографія є комплексним історичним дослідженням, яке носить міждисциплінарний характер і виконане на межі історії України, медицини та науки і техніки. Саме такий підхід дозволив авторам розкрити як багатогранну наукову, організаційну й педагогічну діяльність О. В. Корчака-Чепурківського, так і з'ясувати його «інтелектуальний простір», глибоко зануритися в епоху соціальних змін і політичних трансформацій, в якій розгорталася інтелектуальна біографія видатного дослідника.

У науковій роботі О. М. Миздренко «Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр.» проведено комплексне дослідження наукових студій видатного українського вченого-гігієніста В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр. Залучаючи до наукового обігу низку невідомих архівних документів, авторці вдалося розкрити умови та ключові чинники формування наукового світогляду вченого, проаналізувати його наукову, організаційну та педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах м. Києва й науково-дослідних установах ВУАН у галузі професійної гігієни, фізичної культури та евгеніки (Миздренко, О., 2014).

Наукові здобутки в галузі шкільної гігієни другої половини XIX – початку XX ст. в регіональному, соціокультурному та мікроісторичному вимірах висвітлені в дисертаційній роботі О. М. Водяного на тему: «Формування наукових основ шкільної гігієни на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст.». У роботі розкрито найважливіші етапи структуризації змісту шкільної гігієни, висвітлено наукові (з'їзди, товариства лікарів та вчених), організаційні (комісії, робочі групи, секції), соціокультурні (просвітницька, видавнича, виставкова робота) чинники запровадження шкільної гігієни в закладах освіти (Водяний, О., 2016).

Результати. В цій статті проведено аналіз історіографії зазначеної проблеми, що свідчить про необхідність і актуальність розробки історичних аспектів науково-організаційних основ гігієнічної науки з метою врахування досвіду минулих поколінь учених, вироблення ефективної моделі функціонування сучасної санітарно-епідеміологічної та гігієнічної складової медицини, зробити наукові прогнози на майбутнє. Отримані результати свідчать про подолання розрізненості наукових знань з історії соціальної медицини, які сформувалися у великий історіографічний масив, об'єднання їх для відтворення в оновленій авторській інтерпретації цілісної й об'єктивної картини становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-их рр. XX ст.

Обговорення. Окремі аспекти дослідження процесу становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-і рр. XX ст. обговорювалися в науковому просторі сучасними дослідниками історії медицини та історії науки й техніки. За висловлюванням академіка В. І. Вернадського, на дослідження з історії гігієнічної науки, як і інших наук, у різний час впливав комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначали рівень теоретичного осмислення проблеми. Упродовж багатьох десятиліть у зв'язку з утвердженням тоталітаризму, придушенням інакодумання, авторитарним тиском на гігієнічну науку, залишався недослідженим соціальний напрям гігієни, породжуючи великий реєстр «білих плям» історії, які потім ліквідовувалися в дослідженнях на рубежі XX–XXI ст. Найбільш достовірні та правдиві факти з історії розвитку гігієнічної науки, висвітлені в дослідженні учених-гігієністів, репресованих сталінським режимом, введені в науковий обіг дослідниками в XXI ст. – Я. Ганіткевичем, О. П. Яворовським, Ю. І. Кундієвим, В. Ф. Москаленко та ін.

Дослідниця розглядає процес становлення і розвиток гігієнічної науки з позицій сучасної історичної дистанції, враховуючи прирощення знань, появу нових документів та наукових парадигм. У роботі проаналізовано найновіші публікації, які не підлягали історіографічному аналізу, а введені до наукового обігу праці земських лікарів не опрацьовувалися в джерелознавчому плані.

Висновки. Отже, вивчення обраної теми базується на широкій історіографічній базі, яка включає профільні видання земств, наукових товариств, університетів, наукових установ, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць як істориків науки і техніки, так і вчених-гігієністів, журнальну і газетну публіцистику, що дозволило проаналізувати найважливіші етапи формування наукових основ гігієни, її поглиблення і розвитку як науки на університетському і академічному рівні, розкрити якісні зміни в структурно-організаційних складових гігієнічної науки в процесі її становлення і розвитку в умовах соціально-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-х рр. XX століття.

Подяки. Автор висловлює подяку науковим співробітникам Національної наукової медичної бібліотеки України, зокрема, основного фонду бібліотеки за цінні поради та допомогу в наданні оригінальних документів та рукописних праць земських лікарів та учених-гігієністів.

Бібліографічні посилання

- Багалеї, Д. І. та Сумцов, Н. В., 1906. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харків.
- Баранник, П. І., Бенюмов, Р. Я. та Макаренко, І. М., 1962. В. А. Субботин – організатор і керівник першої кафедри гігієни на Україні. *Матеріали к історії гігієни і санітарії на Україні*/ за ред. Д. Н. Калужного. Київ, с. 264–276.
- Бардов, В. Г., Яворовський, О. П. та Гринзовський, А. М., 2002. Володимир Якович. Підгасцький – засновник першої в Україні кафедри професійної гігієни. *Довкілля та здоров'я*. № 2, с. 76–78.
- Бондарчук, С. М., 2014. Розвиток гігієнічної науки в університетах України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 215 с.
- Вітковський, с. І., 2014. Гігієнічна наука в УАН–ВУАН (1818–1936 рр.): етос медичної інтелігенції: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 216 с.
- Владимирский-Буданов, М. В., 1884. История императорского университета св. Владимира. *Университет св. Владимира в период царствования имп. Николая Павловича*. К.: Тип. ун-та. 812 с.
- Водяний, О. М., 2016. Формування наукових основ шкільної гігієни на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 281 с.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Овксентій Корчак-Чепурківський – перший український вчений гігієніст, засновник національної вищої медичної школи і медичної науки. *Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів. с. 11–37.
- Ганіткевич, Я. В., 2000. Перші українські науково-медичні школи. *Народне здоров'я*. № 3–4, с. 46–56.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Володимир Удовенко – український вчений-гігієніст і педагог.
- Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів, с. 55–66.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Микола Кудрицький – український науковець-гігієніст і педагог. *Українські лікарі – вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів, с. 77–81.
- Грабовская, Л. И., 1955. Развитие научной теоретической мысли в Новороссийском университете (1865–1920 гг.): автореф. дисс. ... на соиск. уч. степ. канд. мед. наук / Одес. мед. ин-т. Одесса. 18 с.
- Гринзовський, А. М., 2005. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця: дис. канд. мед. наук за спец. 14.02.04 / Київськ. Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. Київ. 236 с.
- Доброславин, А. П., 1882. *Гигиена : курс общественного здравоохранения*. СПб. 268 с.
- Жаботинский, В. М., 1958. К истории преподавания гигиены в Харьковской медицинской высшей школе. *Вопросы гигиены*. Вып. 12, с. 181–189.
- Жаботинский, В. М., 1958. Очерк истории кафедры гигиенического профиля. *Очерки истории Харьковского медицинского института*. Харьков, с. 192–199.
- Жбанков, Д. Н., 1890. *Библиографический указатель по земско-медицинской литературе*. Москва. 151 с.
- Идельчик, Х. И., 1960. *Н. И. Тезяков и его роль в развитии и строительстве советского здравоохранения*. М.: Госиздат мед. л-ры. 202 с.
- Игумнов, с. Н., 1917. *Земство и его реформы*. Харьков: Тип. Харьк. губ. Земства, 31 с.
- Игумнов, с. Н., 1919. Идеология земской медицины. *Врачебное дело*. № 11, с. 363–369.
- Иконников, В. С., 1884. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира*. Київ. 416 с.
- Каган, С. С., 1947. Развитие общественной медицины за сто лет. *Сто лет Киевскому медицинскому институту (1841–1941)*. Київ. 153 с.
- Каган, С. С., 1965. *Видатний санітарний діяч України – академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський*. К.: Здоров'я. 78 с.
- Коростелев, Н. Б., 1984. Основание первых гигиенических кафедр в России. *Гигиена и санитария*. № 2, с. 40–44.
- Коцур, Н. І., 2005. О. В. Корчак-Чепурківський – шлях від земського санітарного лікаря до академіка. *Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць*. Вип. 22. с. 123–127.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1889. *Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год*. Херсон : Изд. Херсонской Уездной Земской Управы. 188 с.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1891. Программа исследования дифтерита. *Сборник Херсонского земства*. № 10, с. 324–332.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1885. Сулема при перемежающейся лихорадке. *Земская Медицина*. № 25, с. 43–45.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1893. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. *История Губернской Земской Медицины*. Вып. 1. Кишинев : Изд-во Бессарабской Губ. Зем. Управы. 158 с.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1893. *Таблицы смертности от холеры в земских уездах Бессарабской губернии за 1866 и 1872 гг.* Кишинев. 43 с.
- Кошкин, М. Л., 1959. Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР*. К.: Гос. мед. изд-во, с. 197–203.
- Кудрявцев, П. Ф., 1896. *Земская медицина и заболеваемость в Херсонском уезде за 1894 г.* Херсон. 86 с.

Кундієв, Ю. І., Яворовський, О.П., Трахтенберг, І. М., та Сахарчук, І. М., 2008.

Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937. Житомир : Полісся, 324 с.

Кундієв, Ю. І., 2006. Академік Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський: трагічна доля вченого. *Український журнал з проблем медицини праці*. № 1, с. 75–79.

Макаренко, І. М., 1964. Матеріали о розвитку гігієни на Україні (вопросы гігієни в трудах и деятельности ученых медицинского факультета Киевского университета: дисс. ... канд. мед. / Київський мед ін-т. Київ. 256 с.

Миздренко, О. М., 2014. Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр.: дис. ...канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 244 с.

Мирский, М. Б., 1996. *Медицина России XVI–XIX веков*. М. : Российская политическая энциклопедия. 400 с.

Москаленко, В. Ф., 2007. Он стоял у истоков научной мысли. *Зеркало недели*. № 8. 3 березн, с. 5.

Москаленко, В. Ф. та Ляхощкий, В. П., 2006. Таврований епохою. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. № 1, с. 178–179.

Никберг, І. І., 1947. К истории организации первых кафедр в России. *Сто лет Киевского медицинского института (1841–1941)*. К. : Гос. мед. изд-во УССР, с. 121–132.

Орлов, В. Д., 1899. Виктор Андреевич Субботин, как ученый и профессор. *Университетские известия*. № 2, с. 246–259.

Пирогов, Н. И., 1841. *Начала общей военно-полевой хирургии* (Ч. 1). Москва, с. 1–2.

Робак, І. Ю., 2009. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст): автореф. дис. докт. істор. наук за спец. 07.00.01 «Історія України» / Ін-т історії НАН України. Київ. 40 с.

Смидович, А. Л., 1910. Об организации ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. № 11–12, с. 748–736.

Скворцов, І. П. та Багалеї, Д. І., 1905. *Медицинский факультет Харьковского университета за 100 лет его существования (1805–1905 гг.)*. Харків. 471 с.

Стояновский, А. В., 1959. К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / за ред. П. Д. Леценко*. Київ, с. 205–208.

Субботин, В. А., 1884. Лаборатория при кафедре гигиены. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / за ред. В. С. Иконникова*. Київ, с. 213–221.

Субботин, В. А., 1882. О расширении преподавания гигиены в русских университетах. *Здоровье*. № 10 (178), с. 231–254.

Субботин, В. А., 1874. *Сборник сочинений по судебной медицине и общественной гигиене*. Т. 2, отд. 2. Київ, с. 1–76.

Тезяков, М. И., 1889. Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России. *Земский врач*. № 38–39, с. 23.

Тезяков, Н. И., 1891. *Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении*. Херсон. 146 с.

Тезяков, Н. И., 1896. *Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии*. Херсон. 206 с.

Тезяков, Н. И., 1899. *Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии по материалам врачебно-продовольственных пунктов в 1893–1895 гг.* Херсон. 56 с.

Товкун, Л. П., 2010. Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 266 с.

Уваров, М. С., 1889. Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними. *Сборник Херсонского земства*. № 3, с. 16–27.

Фавр, В. В., 1915. *Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914)*. Харьков. 62 с.

Френкель, З. Г., 1912. *Международная гигиеническая выставка в Дрездене в 1911 году*. СПб. 35 с.

Шахбазян, Г. Х., Баранник, П. И. та Познанский, С. С., 1959. Развитие гигиенической науки в Киевском медицинском институте. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / за ред. П. Д. Леценко*. К. : Госмедизд. УССР, с. 183–186.

Френкель, З. Г., 1913. *Очерки земского санитарного дела*. СПб. 53 с.

Хорош, І. Д., 1963. *Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920)*. К. : Гос. мед. Изд-во УССР. 128 с.

Хорош, І. Д., 1962. *Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине*. К. : Гос. мед. изд-во УССР. 65 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1872. *Гигиена*. Т. 1–3. СПб. 490 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1912. *Краткий учебник по гигиене*. М. : Изд-во А. А. Карцева. 519 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1887–1888. *Курс гигиены*. Т. 1–3. М. : Изд-во А. А. Карцева. 490 с.

Яворовський, О. П., 2006. Володимир Якович Підгаєцький – засновник першої кафедри професійної гігієни. *Український журнал з проблем медицини праці*. № 1, с. 83–90.

Яворовський, О. П. та Сахарчук, І. М., 2009. *Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений*. Черкаси : ТОВ «Маклаут». 156 с.

Яворовський, О. П. та Сахарчук, І. М., 2006. Повернення із забуття наукової спадщини В. Я. Підгаєцького : результати пошуків, проблеми, перспективи. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. № (4), с. 256–270.

References

- Bahalei, D. I. and Sumtsov, N. V., 1906. *Kratkyi ocherk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye sto let eho sushchestvovaniia (1805–1905)* [A brief sketch of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkiv.
- Barannik, p. I., Benjumov, R. Ya. and Makarenko, Y. M., 1962. V. A. Subbotyn – organizator i rukovoditel' pervoj kafedry gigieny na Ukraine. In: D. N. Kaljuzhnyi, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarii na Ukraine* [Materials on the history of hygiene and sanitation in Ukraine]. Kyiv, pp. 264–276.
- Bardov, V. H., Yavorovskiy, O. p. and Hrynzovskiy, A. M., 2002. Volodymyr Yakovych Pidhaietskyi – zasnovnyk pershoi v Ukraini kafedry profesiinoi hihiieny [Volodymyr Pidgayetsky is the founder of the first professional hygiene department in Ukraine]. *Dovkillia ta zdorovia*, no. 2, pp. 76–78.
- Bondarchuk, S. M., 2014. *Rozvytok hihiiienichnoi nauky v universytetakh Ukrainy (druha polovyna XIX – poch. XX st.)*. Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Vitkovskiy, S. I., 2014. *Hihiiienichna nauka v UAN–VUAN (1818–1936 rr.): etos medychnoi intelihentsii*. Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Vladimirskij-Budanov, M. V., 1884. *Istorija imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. Universitet sv. Vladimira v period carstvovaniia imp. Nikolaja Pavlovicha* [University of St. Vladimir during the reign of imp. Nikolay Pavlovich]. Kyiv, pp. 254–276.
- Vodiani, O. M., 2016. *Formuvannia naukovykh osnov shkilnoi hihiieny na tereni Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Ovksentii Korchak-Chepurkivskiy – pershyi ukrainskyi vchenyi hihiiienist, zasnovnyk natsionalnoi vyshchoi medychnoi shkoly i medychnoi nauky. *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.11–37.
- Hanitkevych, Ya. V., 2000. Pershi ukrainskyi naukovomedychni shkoly [The first Ukrainian scientific-medical schools]. *Narodne zdorovia*, no. 3–4, pp. 56–66.
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Volodymyr Udovenko – ukrainskyi vchenyi-hihiiienist i pedahoh *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XIX stolittia ta yikh naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.55–66.
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Mykola Kudrytskyi – ukrainskyi naukovets-hihiiienist i pedah. *Ukrainski likari – vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.77–81.
- Grabovskaja, L. I., 1955. *Razvitie nauchnoj teoreticheskoy mysli v Novorossiiskom universitete (1865–1920 gg.)*. Abstract of Ph.D. dissertation. Odesa medychyny instytut.
- Hrynzovskiy, A. M., 2005. *Systemnyi analiz stanovlennia i formuvannia medyko-profilaktychnoho fakultetu ta hihiiienichnoi nauky Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia*. Ph. D. Thesis. Kyiv National Medical University Bogomolets.
- Dobroslavin, A. p., 1882. *Gigiena: kurs obshhestvennogo zdravooohraneniia* [Hygiene: a course in public health]. Sankt-Peterburh.
- Zhabotinskij, V. M., 1958. K istorii prepodavaniia gigieny v Har'kovskoy medicinskoj vysshej shkole [On the history of teaching hygiene in Kharkov Medical High School.]. *Voprosy gigieny*, issue 12, pp. 181–189.
- Zhabotinskij, V. M., 1958. Ocherk istorii kafedry gigienicheskogo profilja. *Ocherki istorii Har'kovskogo medicinskogo instituta* [Essays on the history of Kharkov Medical Institute]. Harkiv, pp. 192–198.
- Zhbankov, D. N., 1890. *Bibliograficheskij ukazatel' po zemsko-medichinskoj literature* [Bibliographic index on the Zemsko-medical literature]. Moskva.
- Idel'chik, H. I., 1960. *N. I. Tezjakov i ego rol' v razvitii i stroitel'stve sovetskogo zdravooohraneniia* [N. I. Tezyakov and his role in the development and construction of Soviet health care]. Moskva.
- Igumnov, S. N., 1917. *Zemstvo i ego reformy* [Zemstvo and its reforms]. Harkiv.
- Igumnov, S. N., 1919. Ideologija zemskoj medicyny [Ideology of zemsky medicine]. *Vracheb. delo*, no. 11, pp. 363–369.
- Ikonnikov, V. S., 1884. *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomagatel'nykh uchrezhdenijakh universiteta sv. Vladimira* [Historical and statistical notes on the scientists and educational institutions of the University of Sts. Vladimira]. Kyiv.
- Kagan, S. S., 1947. Razvitie obshhestvennoj medicyny za sto let. *Sto let Kievskomu medicinskomu institutu (1841–1941)* [One hundred years to the Kiev Medical Institute (1841–1941)]. Kyiv, pp.58–72.
- Kagan, S. S., 1965. *Vydatnyi sanitarnyi diiach Ukrainy – akademik AN URSR O. V. Korchak-Chepurkivskiy* [The prominent sanitary worker of Ukraine – the academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR O. V. Korchak-Chepurkovsky]. Kyiv.
- Korostelev, N. B., 1984. Osnovanie pervykh gigienicheskikh kafedr v Rossii [Establishment of the first hygienic departments in Russia]. *Gigiena i sanitariia*, no. 2, pp. 40–44.
- Kotsur, N. I., 2005. O. V. Korchak-Chepurkivskiy – shliakh vid zemskoho sanitarnoho likaria do akademika [O. V. Korchak-Chepurkovsky – the path from zemsky sanitary doctor to academician]. *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: zb. nauk. prats*, issue 22, pp. 123–127.
- Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1889. *Otchet o sostojanii vrachebnoj pomoshhi i narodnogo zdorov'ja v Hersonskom uezde za 1889 god*. [Report on the state of

medical assistance and public health in the Kherson County for 1889]. Herson. Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1891. Programma issledovanija difterita [Program for the study of diphtheria]. *Sbornik Hersonskogo zemstva*, no. 10, p. 324–332.

Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1885. Sulema pri peremezhahushhejsja lihoradke [Sulema with intermittent fever]. *Zemskaja Medicina*, no. 25, pp. 43–45.

Korchak-Chepurkovskoj, A. V., 1893. Materialy dlja istorii zemskoj mediciny v Bessarabskoj gubonii [Materials for the history of zemsky medicine in the Bessarabian province]. *Istorija Gubernskoj Zemskoj Mediciny*, issue 1. Kishinev.

Korchak-Chepurkovskoj, A. V., 1893. *Tablicy smertnosti ot holery v zemskih uezdah Bessarabskoj gubernii za 1866 i 1872 gg.* [Cholera mortality tables in Zemsky counties of Bessarabia province for 1866 and 1872. Bessarabian provincial land administration]. Kishinev.

Koshkin, M. L., 1959. Ocherk dejatel'nosti kafedry obshhej gigieny Har'kovskogo medicinskogo instituta. In: D. N. Kaljuzhnyj, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarnogo dela v USSR* [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 197–203.

Kudrjavcev, p. F., 1896. *Zemskaja medicina i zaboлеваemost' v Hersonskom uezde za 1894 g.* [Zemskaya medicine and morbidity in Kherson county for 1894]. Herson.

Kundiiev, Yu. I., Yavorovskiy, O. P., Trakhtenberh, I. M. and Sakharchuk, I. M., 2008. *Volodymyr Pidhaietskyi: povernennia iz zabuttia. 1889–1937* [Vladimir Podgayetsky: Return from oblivion. 1889–1937]. Zhytomyr. Kundiiev, Yu. I., 2006. Akademik Ovksentii Vasylovych Korchak-Chepurkivskiy: trahichna dolia vchenoho [Academician Aksentiy Korchak-Chepurkovsky: The tragic fate of the scientist]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medysyny pratsi*, no. 1, pp. 75–79.

Makarenko, Y. M., 1964. *Materyale o rozvytyy hyhyenie na Ukrayne (voprose hyhyene v trudakh y deiatelnosti uchennykh medytsynskoho fakulteta Kyevskoho unyversyteta. Dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata medicinskih nauk.* Ph. D. Thesis. Kyiv Medical University Bogomolets.

Myzdrenko, O. M., 2014. *Naukovi studii profesora V. Ya. Pidhaietskoho v 1914–1929 rr.* Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».

Mirskij, M. B., 1996. *Medicina Rossii XVI–XIX vekov* [Medicine of Russia of XVI–XIX centuries]. Moskva.

Moskalenko, V. F., 2007. On stojal u istokov nauchnoj mysli [He stood at the source of scientific thought.]. *Zerkalo nedeli*, no. 8, 3 Berez. pp. 5.

Moskalenko, V. F. & Liakhotskyi, V. p., 2006. Tavrovanyi epokhoiu [Branded with an era].

Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia, no. 1, pp. 178–179.

Nikberg, I. I., 1947. K istorii organizacii pervyh kafedr v Rossii. *Sto let Kyevskoho medytsynskoho instituta (1841–1941)* [One hundred years of the Kiev medical institute (1841–1941)]. Kyiv, pp. 121–132.

Orlov, V. D., 1899. Viktor Andreevich Subbotin, kak uchenyj i profesor [Viktor Subbotin, as a scientist and professor]. *Unyversyetskije yzvestiya*, no. 2, pp. 246–259.

Pirogov, N. I., 1841. *Nachala obshhej voenno-polevoj hirurgii* [Beginning of general field surgery]. Moskva.

Robak, I. Yu., 2009. *Istorychni umovy orhanizatsii ta spetsyfika rozvytku okhorony zdorovia v Kharkovi (XVIII – pochatok XX st.* Abstract of D. Sc. dissertation. Kyiv, Instytut Istorii NAN Ukrainy.

Smidovich, A. L., 1910. Ob organizacii nochlezhno-prodovol'stvennyh punktov dlja gornorabochih [The organization of overnight-food points for miners]. *Vracheb.-sanitar. hronika Ekaterinoslavskoj gubernii*, no. 11–12, pp. 748–736.

Skvortsov Skvorcov, I. P and Bagalej, D. I., 1905. *Medicinskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za 100 let ego sushhestvovaniya (1805–1905 gg.)* [Faculty of Medicine, University of Kharkov for 100 years of its existence (1805–1905)]. Harkiv.

Stojanovskij, A. V., 1959. K istorii kafedry obshhej gigieny Odesskogo medicinskogo instituta.

In: p. D. Leshhenko, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarnogo dela v USSR* [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 205–208.

Subbotin, V. A., 1884. Laboratorija pri kafedre gigieny. In: V. S. Ikonnikov, ed. *Istoryko-statysticheskie zapysky ob uchennykh y uchebno-vspomahatelnykh uchrezhdeniyakh unyversyteta sv. Vladymyra* [Historical and statistical notes on the scientists and educational institutions of the University of Sts. Vladimir]. Kyiv, pp. 213–221.

Subbotin, V. A., 1882. O rasshirenii prepodavaniya gigieny v russkih universitetah [On the expansion of teaching hygiene in Russian universities]. *Zdorov'e*, no. 10 (178), pp. 231–254.

Subbotin, V. A., 1874. *Sbornik sochinenij po sudebnoj medicine i obshhestvennoj gigiene* [Collection of writings on forensic medicine and public hygiene]. Vol. 2. Kyiv.

Tezjakov, M. I., 1889. Materialy k gigiene sel'skih rabochih na jube Rossii [Materials for the hygiene of rural workers in southern Russia]. *Zemskij vrach*, no. 38–39, pp. 23.

Tezjakov, N. I., 1891. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie voobshhe i prishlye v chastnosti v Hersonskoj gubernii v sanitarnom otnoshenii* [Agricultural workers in general and those who came in particular to the Kherson province in a sanitary manner]. Herson.

Tezjakov, N. I., 1896. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie i organizacija za nimi sanitarnogo nadzora v Hersonskoj gubernii* [Agricultural workers and their organization of health supervision in Kherson province]. Herson.

Tezjakov, N. I., 1899. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie i organizacija za nimi sanitarnogo nadzora v Hersonskoj gubernii po materialam vrachebno-prodovol'stvennyh punktov v 1893–1895 gg.* [Agricultural workers and their organization of sanitary supervision in the Kherson province on materials of medical-food points in 1893–1895]. Herson.

Tovkun L. P., 2010. *Akademik O. V. Korchak-Chepurkivskiy: naukova, orhanizatsiina robota ta pedahohichna diialnist u 1883–1947 rr.* Ph. D. Thesis.

DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».

Horosh, I. D., 1963. *Pervye gody razvitiya sovetskogo zdavoohraneniya na Ukraine (1918–1920)* [The first years of the development of Soviet health care in Ukraine (1918–1920)]. Kyiv.

Horosh, I. D., 1962. *Razvitie sanitarnogo dela v usloviyakh zemskoj medicyny na Ukraine* [Development of sanitary business in the conditions of Zemsky medicine in Ukraine]. Kyiv.

Uvarov, M. S., 1889. Programma issledovaniya prishlykh rabochih i nadzora za nimi [Program for research and supervision of new workers]. *Sbornyk Khersonskoho zemstva*, no. 3, pp. 16–27.

Favr, V. V., 1915. *Obzor Har'kovskoj gorodskoj lechebno-sanitarnoj organizacii (1910–1914)* [Review of the Kharkov city medical and sanitary organization (1910–1914)]. Harkiv.

Frenkel', Z. G., 1912. *Mezhdunarodnaja gigenicheskaja vystavka v Drezdene v 1911 godu* [International Hygienic Exhibition in Dresden in 1911]. Sankt-Peterburh.

Frenkel', Z. G., 1913. *Ocherki zemskogo sanitarnogo dela* [Essays on Zemsky sanitary business]. Sankt-Peterburh.

Shahbazjan, G. H., Barannik, P. I. and Poznanskij, S. S., 1959. Razvitie gigenicheskoy nauki v Kievskom

medicinskom institute. In: p. D. Leshhenko, ed. *Materialy k istorii gigeny i sanitarnogo dela v USSR* 183–186) [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 183–186.

Jerisman, F. F., 1872. *Gigiena* [Hygiene]. Sankt-Peterburh.

Jerisman, F. F., 1912. *Kratkij uchebnik po gigenie* [A Brief Essay on Hygiene]. Moskva.

Jerisman, F. F., 1887–1888. *Kurs gigeny* [A short textbook on hygiene]. Moskva.

Yavorovskyi, O. P., 2006. Volodymyr Yakovych Pidhaetskyi – zasnovnyk pershoi kafedry profesiinoi hihieny [Volodymyr Pidhaetsky is the founder of the first department of occupational hygiene]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*, no.1, pp. 83–90.

Yavorovskyi, O. P. and Sakharchuk, I. M., 2009. *Mykola Kudrytskyi. Likar. Pedahohoh*.

Vchenyi [Nikolay Kudritsky. Doctor. Educator. Scientist]. Cherkasy.

Yavorovskyi, O. P. and Sakharchuk, I. M., 2006. Povernennia iz zabuttia naukovoï spadshchyny V. Ya. Pidhaetskoho: rezultaty poshukiv, problemy, perspektyvy [Returning from the forgetting of V. Pidhayetsky scientific heritage: search results, problems, prospects]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia*, no.4, pp. 256–270.